

Vaníček, Vratislav

Záviš z Falkenštejna a česká šlechta

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 24 (204), 185-201

1990

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Vratislav Vaníček (Praga)

ZÁVIŠ Z FALKENŠTEJNA A ČESKÁ ŠLECHTA

Výjimečnou, i když ne vždy pozitivně hodnocenou úlohu v českých dějinách druhé poloviny 13. století sehrál český velmož Záviš z Falkenštejna. Samotná skutečnost, že k poznání některých aspektů jeho činnosti přispěl i polský historik Bronisław Włodarski¹, podtrhuje širší význam Závišovy osobnosti. Bylo to v podstatě poprvé, co člen šlechtického rodu zasahoval, byť nakonec jen epizodicky, do českých a středoevropských záležitostí způsobem, který byl do té doby charakteristický jen pro příslušníky knížecích a královských dynastií. Práce historiků, kteří se Závišovou úlohou blíže zabývali, především Josefa Šusty², konstatují sice v souvislosti s ním mocenský růst české šlechty, ale věnují pozornost hlavně Falkenštejnově konkrétní politické aktivitě, kterou pak hodnotí z hlediska objektivních potřeb a zájmů panovnické moci.

Poněkud stranou zůstala otázka, co vlastně Falkenštejnova úloha znamenala ve vývoji české šlechty. Závišův „vzestup a pád“ probíhal v úzkém sepětí s českou šlechtou, byl šlechtou pozorně sledován a části šlechty podporován. Ani Závišova felonie či vysoké ambice, zdánlivě třeba izolované, nelze vyřadit z kontextu českého feudálního prostředí, které je buď přímo vyvolalo nebo alespoň umožňovalo či přijímalo.

¹ B. Włodarski, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250—1306)*, Lwów 1931.

² J. Šusta, *Záviš z Falkenštejna*, ČČH, 1: 1895, s. 69—75, 246—259, 287—298, 384—392; *Závišem z Falkenštejna a rodem Vítkovců se Šusta poměrně obšírně zabýval i ve svých syntetických dílech: Dvě knihy českých dějin, I², Praha 1926; České dějiny II/1, Praha 1935. Z jiných autorů zejména M. Pangerl, *Die Witigonen, ihre Herkunft, ihre ersten Sitze und ihre älteste Genealogie*, AÖG 51: 1873, s. 501—576; též, *Zawisch von Falkenstein*, MVGDB, 10: 1872; F. Graebner, *Böhmische Politik vom Tode Ottokars II. bis zum Aussterben der Přemysliden*, MVGDB, 41—42: 1903—1904, s. 313—344, 580—605, 1—43, 127—184; J. Strnad, *Das Land im Norden der Donau*, AÖG, 94: 1907, s. 83—310; M. Vystyd, *Zbislav Zajíc z Třebouně a konec Záviše z Falkenštejna*, ČČH, 20: 1914, s. 165 až 187; V. Vaníček, *Vítkovci a český stát v letech 1169—1278*, ČsČH, 29: 1981, s. 89—110.*

Pokusím se nyní alespoň v obrysech zachytit, v jakých sociálních, politických a ideologických souvislostech se Závišova politika realizovala, jak korespondovala s vývojovými tendencemi a postoji šlechty a jakou stopu po sobě zanechala.

Pramenů bezprostředně osvětlujících Závišův život není mnoho. V diplomatických edicích je otištěno něco přes 20 dokumentů se zmínkami o Závišovi, v nichž je však většinou doložen jen ve svědečné formuli; v tomto odhadu jsou započítány i formulářové listy a listiny týkající se Závišova dědictví. Obraz o majetkových poměrech Falkenštejna a o jeho společenském postavení lze však vhodně doplnit svědectvím souhrnu celé řady dalších diplomatických pramenů, ilustrujících vývoj české šlechty a zejména pak rodu Vítkovců, z jehož krumlovské větve Záviš pocházel. K poznání Falkenštejnovy osobnosti a snad i jeho politických záměrů přispívají dobové **narativní prameny**, především Zbraslavská kronika, Druhé pokračování Kosmovo nebo Stýrská rýmovaná kronika. K pramenům objasňujícím historickou úlohu Falkenštejna bych dále zahrnoval i narativní díla, která vznikla nedlouho po Závišově smrti a odrážejí politické reality či dobové spory, které Záviš z Falkenštejna ztělesňoval; jsou to hlavně česká *Alexandreida* a *Kronika* tak řečeného Dalimila.

Záviš z Falkenštejna vstupoval do veřejného dění v 60. letech 13. století, tedy v době, která je v české historiografii označována za údobí vzestupu šlechty, případně za součást její „gründerské“ éry (přibližně od poloviny 13. století). Detailnější zařazení této epochy ve vývoji české šlechty není ještě zcela zřejmé, ale zdá se, že tehdy již v podstatě nešlo o zrod feudální šlechty, nýbrž spíše o všestranné a rozhodující dovršování pozic vládnoucí třídy, která měla již dlouho předtím rodový ráz, ve vyšších vrstvách byla vzájemně **spřízněna** a lze ji od 2. poloviny 12. století pokládat v zásadě za „urozenou“ a „feudální“³. V dlouhodobém

³ K dataci počátků feudální šlechty F. Graus, *Adel, Land und Herrscher in Böhmen von 10. bis 13. Jahrhundert*, Nachrichten der Giessener Hochschulgesellschaft, 35: 1966, s. 131—153; D. Třeštík, *Proměny české feudální společnosti ve 13. století*, Folia Historica Bohemica, 1: 1979, s. 131—154; D. Třeštík, M. Polívka, *Nástin vývoje české šlechty do konce 15. století*, [in:] *Struktura feudální společnosti na území Československa a Polska do přelomu 15. a 16. století*, ÚČSD ČSAV Praha, 1984 (materiály 24. zasedání Komise historiků ČSSR—PLR v Bratislavě 1981), s. 99—133 zejm. 108—111; V. Vaníček, *Prostředky vzestupu a stabilizace vyšší šlechty v českém přemyslovském státě*, referát na sympoziu Genealogia — Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym, Toruń 1989, s. 91—111. „Feudalizace“ šlechty není ještě totožná s její politickou emancipací a s vytvořením systému dualismu moci **panovníka** a šlechty, který byl výsledkem dlouhodobého procesu; k těmto vývojovým tendencím S. Russocki, *Maiestas et Communitas*, Mediaevalia Bohemica 1970, s. 27—48; R. Nový, *K počátkům feudální monarchie v Čechách I—II*, Časopis Národního muzea, řada historická, CXLV, 1975, s. 144—164, CXLVII, 1978, s. 147—172.

vývoji předcházejícím vládě Přemysla Otakara II. se zejména stabilizovalo postavení vedoucí skupiny budoucích panských rodů, která se výrazně odlišovala od vrstvy nižších družiníků (*militēs secundī ordinis*), beneficiářů či ministeriálů. Bylo to patrně umožněno tím, že přední rody se fixovaly jak na panovnický dvůr, tak i na reprezentaci kolektivního mínění předáků a země⁴. Ani odboj proti králi Václavovi I. v letech 1247—1249, který byl pokusem sociálně povznést „mladší“ šlechtice či beneficiáře předčasným dosazením Přemysla Otakara II. na trůn, nemohl nakonec vést k jiným změnám než k dílčímu přerozdělení úřadů uvnitř vedoucí rodové elity, k rozšíření královských výsluh šlechtě a k celkovému posílení politického vlivu nejmocnějších rodů⁵.

K nedořešeným otázkám vnitřní struktury české feudální společnosti patřilo zajištění věrnosti a podřízenosti velké šlechty panovníkovi. V Čechách se nevykrystalizoval do pokročilejšího stadia beneficiárně-lenní systém, takže šlechtická držba se bez ohledu na svůj častý původ z panovnických výsluh či beneficií měnila v alodiální, i když řada nároků a práv přitom zůstala vyhražena panovníkovi nebo úředníkům⁶. Vzpouřa proti Václavovi I. z let 1247—1249 svým rozsahem i závažností signalizovala, že vazby mezi panovníkem a „jeho“ šlechtou se uvolňují.

Po nástupu krále Přemysla Otakara II. se v jisté soutěži s panovníkem dotvářela velká šlechtická dominia, jejichž vlastnictví dále snižovalo závislost předních pánů na panovnické přízni. K snahám sjednotit šlechtu, zejména její mladou generaci, pod autoritou krále, patřila zřejmě známá Přemyslova výchova šlechtických synků k rytířskosti na jeho dvoře. Nelze ovšem říci, že by přední rody neměly o panovnický dvůr a o službu v okolí panovníka zájem. Byl to právě Přemysl Otakar II., který jako první z českých králů začal omezovat tradiční působení předních rodů v některých úřadech. Příčinu lze spatřovat mj. v tom, že velmožové ve správních a dvorských funkcích již zdaleka neprosazovali jen panovníkovy zájmy, nýbrž uplatňovali obecnější šlechtické postoje či zvyklosti a upevňovali zároveň svou rodovou moc. I v této vývojové

⁴ V. Vaníček, *Rody pražských a nejvyšších českých komorníků 12. a 13. století*, referát na sympoziu *Genealogia — Studia nad wspólnotami krewniaczymi i terytorialnymi w Polsce sredniowiecznej na tle porównawczym*, Toruń 1987, s. 113—125; též, *Český přemyslovský stát a šlechta (K formování šlechtické ideologie od 11. do počátku 14. století)*, referát na konferenci: *Státní ideologie a česká společnost raného a vrcholného feudalismu*, Praha 1984 (v tisku).

⁵ K odboji nověji J. Šilhan, *Cisterciácké datování a vzpoura Přemysla mladšího*, *Vlastivědný sborník moravský*, 23: 1971, s. 322—334; V. Vaníček, *Vitkovci a český stát...*, s. 97—98; J. Zemlíčka, *Odboj královice Přemysla v letech 1248—1249 a jeho sociální zázemí*, *ČsČH*, 33: 1985, s. 564—586.

⁶ R. Nový, *Přemyslovský stát 11. a 12. století*, Praha 1972, s. 110.

tendenci se šlechta opírala o dlouhodobou tradici prolínání veřejných a rodových interesů při správě země⁷.

Dosud však šlechta nevystupovala jako samostatně politicky a stavovsky jednájící síla. Z toho však nelze vyvozovat závěry o úplné podřízenosti šlechty panovníkovi. Zejména šlechta v české zemi (na rozdíl od Moravy se přimykala k panovníkovi způsobem, který jej v praxi omezoval nebo přizpůsoboval představám zemských předáků. Panovníci se tomuto nátlaku bránili např. ideologickými prostředky. V průběhu 13. století proto sílí důraz na vznešenost a nadřazenost královského majestátu, který později vyvrcholil v panovnické ideologii císaře Karla IV.

Pro další vývoj vztahů mezi panovníkem a šlechtou a zejména pro budoucí úlohu Závíše z Falkenštejna bylo významné, že v průběhu Přemyslovy vlády začalo docházet stále častěji k různým střetům mezi panovníkem a mnohými feudály. Šlechta reagovala jako celek nepříznivě na některé projevy panovnické svrchovanosti, které podle jejího hlediska narušovaly zemské zvyklosti a společenské tradice⁸. Konfliktní momenty však zřejmě byly dlouho kompenzovány uplatněním, které česká šlechta nacházela v Přemyslových službách v alpských zemích. Např. Vok z Rožmberka z rodu Vítkovců nebo Milota z Dědic z rodu Benešoviců zastávali vysoký úřad zemského hejtmana Štýrska.

Nespokojenost šlechty s Přemyslovou politikou postupně narůstala, nejdříve v alpských zemích, kde šlechta v jednotlivých zemích už od 60. let uvažovala o jeho sesazení⁹. V českých zemích se nejvýrazněji zhoršily styky mezi Přemyslem a rodem Vítkovců. V literatuře se v této souvislosti poukazuje na zakladatelskou a kolonizační aktivitu Přemysla Otakara II. v jižních Čechách, která bývá většinou vysvětlována jako plánovitý útok proti příliš mocným Vítkovcům¹⁰. Tento výklad se však zdá být ovlivněn pozdějšími událostmi a zjednodušuje širší souvislosti postojů panovníka i Vítkovců¹¹. Přemyslova zakladatelská činnost v jižních Čechách byla vyvolána v první řadě objektivní nezbytností

⁷ V. Vaníček, *Český přemyslovský stát a šlechta...*

⁸ J. Rott, *Přemysl Otakar II. a veřejné mínění jeho doby*, ČČH, 2: 1896, s. 297—308; J. V. Šimák, *Přemysl II. a panstvo české*, ČČH, 30; 1925, s. 19—34; V. Vaníček, *Český přemyslovský stát a šlechta...*

⁹ Tato problematika je v české historiografii zpravidla opomíjena; k dokladům o zostřování vztahů zejm. *Štýrská rýmovaná kronika* (Ottokars österreichische Reimchronik), MGH, Hannover 1893, verše 9778—10120.

¹⁰ J. Šusta, *Dvě knihy I*, s. 222—223; též, *České dějiny II/1*, s. 214—224.

¹¹ Srov. B. Rynešová, *Proč povstali Vítkovci proti králi Přemyslu Otakaru II.*, *Sborník prací k 60. narozeninám J. B. Nováka*, Praha 1932, s. 45—60. Autorka zde při vlastní interpretaci události předpokládá příliš vyspělé stavovské cítění, odboj by v tom případě musel nabýt mnohem širšího rozsahu a neomezit se jen na rody vytlačené z panovnického dvora.

posílit základnu panovnické moci v dosud vedlejších územích, jejichž strategický význam prudce vzrostl zejména po připojení Podunají k českému státu v 50. letech 13. století¹². Již o něco dříve začala královská moc pronikat do Pootaví, kde se rýžovalo zlato a kudy probíhala stále významnější Zlatá stezka. Za Přemysla Otakara II. šlo o to upevnit vazby na Rakousko (nový klášter Zlatá Koruna byl filiální k rakouskému Heiligenkreuz) a na Pasov. Teprve sekundárně byla vyvolána sousedská rivalita s Vítkovci, stupňovaná zřejmě i tehdejší nejasností vlastnických práv¹³.

Jako důvod Závišova nepřátelství k Přemyslovi se často uvádí, že právě krumlovská větev Vítkovců byla nejvíc dotčena založením zlatokorunského kláštera, jehož držby obklopovaly Český Krumlov ze severu i ze západu. Je ovšem třeba připomenout, že Český Krumlov Závišovi z Falkenštejna nikdy nepatřil. I když se Krumlov občas objevuje jako predikát jeho otce Budivoje, došlo zřejmě již dlouho před odbojem k rozdělení držav krumlovské větve Vítkovců mezi syny někdejšího podkomořího Záviše z Nechanic Budivoje a Vitka, přičemž Budivoj obdržel zboží sepekovské, ležící značně severněji.

Přes počínající napětí mezi králem a Vítkovci v 60. letech 13. století byl mladý Záviš zcela samozřejmě počítán do českého politického národa, který si nárokoval spoluvládu v zemi a zastoupení ve správních úřadech. Koncem 60. let již Záviš z Přemyslova pověření vykonával některé politicko-správní funkce v Podunají, získal bavorský hrad Falkenštejn, a mohl se jistě ještě výrazněji uplatnit zejména při správě alpských zemí. Zatímco typický šlechtic staršího období by usiloval o trpělivé rozšiřování svého majetku v panovnické přízni, Záviš zvolil jinou cestu — přešel do vznikajícího tábora králových feudálních odpůrců a podílel se na přípravě odboje¹⁴. U ambiciózního a nepřilíh bohatého Falkenštejna lze z toho usoudit, že již na počátku 70. let očekával pokles Přemyslovy moci a vítězný nástup šlechty. V této představě mohl být zejména

¹² Dokládá to také itinerář českého panovníka; I. Hlaváček, *Český panovník a jižní Čechy v době předhusitské*, JSH, 41: 1972, s. 1—17.

¹³ V. Vaníček, *Vítkovci a český stát...*, s. 102; prvky rivality (ale i kompenzace!) lze ovšem postihnout již při hledání prostoru pro královské fundace, při volbě jejich typu a zajišťování jejich pozemkového vybavení; srov. J. Čechura, *Příspěvek k nejstarším dějinám kláštera ve Zlaté Koruně*, JSH, 48: 1979, s. 97—101; t. j. z. *Počátky královského města Českých Budějovic*, JSH, 53: 1984, s. 57—68. Král přitom v jižních Čechách zasahoval do majetkových sfér dalších feudálů (Čeč z Velešína). K vlastnickým problémům při realizaci zakladatelských záměrů panovníka D. Třeštíka, *Proměny české společnosti ve 13. století...*, s. 146—147.

¹⁴ Formování opozičních názorů se předpokládá u rodových „sjezdů“ Vítkovců, na nichž se Záviš dokázal prosadit; CDB V, č. 737.

utvrzován náladami v Podunají (Rakousko, Pasov, Salcburk), kde se převážně pohyboval.

Falkenštejnův odboj v letech 1276—1277 je v literatuře vysvětlován buď jeho dobrodružnými a anarchizujícími sklony, anebo komplexněji jako pokus Vítkovců (případně dalších rodů) vytrhnout se z bezprostřední podřízenosti českému králi a narušit tím integritu země¹⁵. Obě tyto teze však působí poněkud hypotetickým dojmem. Při hodnocení odboje v letech 1276—1277 je třeba nejdříve přihlížet k té závažné skutečnosti, že k šlechtickému odboji vůbec mohlo dojít. Poprvé v českých dějinách vystoupila skupina šlechtických rodů proti panovníkovi a prosazovala své vlastní, šlechtické zájmy¹⁶. Čím byl tento obrat umožněn? Rozhodně nevystačíme s pouhou teorií o dobrodružném a nezodpovědném Falkenštejnovi. Odboje se účastnil i přední a zkušený velmož Borešz Rýzmburka. Ekonomické a mocenské předpoklady samostatného postupu pánů lze jistě oprávněně spatřovat v již zmíněném rozvoji jejich dominí. Ale představa, že tento vzestup musel vést vysokou šlechtu k úsili o rozbití přemyslovského státu na říšská léna, není z hlediska dlouhodobého vývoje příliš přesvědčivá a ani dostatečně pramenně podložená¹⁷. Česká feudální společnost tvořila tradiční homogenní a vyhraněný celek, pro který byla typická vzájemná a nadrodová svázanost státu a šlechty¹⁸. Přední šlechtické rody tvořily nejen okruh panovníkových leníků a poddaných, ale zároveň vrstvu reprezentující veřejné mínění státní pospolitosti, která panovníka volila a s ním panovník vládl. Krize raně feudální fidelity, oslabení vazeb tradiční závislosti na vládcem nemohla nijak narušit pevné majetkové a politické zakotvení vyšší šlechty. Tyto proměny fakticky vedly k nutnému oslabení panovnícké moci a směřovaly ve svých důsledcích k strukturální přeměně českého státu v pluralitnější feudální společenství.

Podoba šlechtického odboje v letech 1276—1277 byla zatemněna tehdejší velmi složitou politickou situací. Nespokojené rody využily ke svému veřejnému vystoupení proti silnému panovníkovi až počínající války mezi Přemyslem Otakarem II, a římsko-německým králem Rudolfem I. Habsburským. Protože v Čechách byli Hrabšiči a Vitkovci rody s vysokou společenskou prestiží, hrozilo nebezpečí, že na svou stranu

¹⁵ Zejm. J. Šusta, *České dějiny II/1*, s. 243 n.

¹⁶ Ve všech dosavadních odbojních akcích od 12. století vystupovala šlechta vždy v dohodě či z popudu některého člena dynastie.

¹⁷ Tato hypotéza se opírá prakticky jen o polemiku mezi Rudolfem I. Habsburským a Přemyslem Otakarem II. v roce 1277, přičemž skutečný postoj šlechticů samých není doložen.

¹⁸ V. Vaníček, *Český přemyslovský stát a šlechta...*; „zemské zakotvení šlechty i přes zdůrazňování jejích anarchizujících sklonů konstatuje V. Novotný, *České dějiny I/4*, Praha 1937, s. 405—427.

strhnou i další velmože a dají tím odboji „zemský“ ráz. Toho se patrně také obával král Přemysl, který ihned uzavřel bez boje s Rudolfem I. mír, aby nemusel v blízké budoucnosti kapitulovat před vlastní šlechtou. Uzavření míru využil Přemysl k obnově své panovnické moci. Odbojné rody se v důsledku toho ocitly v izolaci, setrvaly však v odporu a podržely si politickou podporu krále Rudolfa. Tím ovšem narušovaly tradiční svrchovanost českých panovníků a byl vzbuzován dojem, využíváný obratně Rudolfem I., že Závišovi z Falkenštejna či Borešovi z Rýzmburka nejde o nic jiného než o trvalou ochranu říše.

Že tato představa byla v zásadě mylná, anebo že šlo v krajním případě o taktiku vynucenou momentální situací, dokládá další bezprostředně navazující vývoj událostí v letech 1277 a 1278, kdy se nejmajetnější Vítkovci (Jindřich z Rožmberka, Oldřich z Hradce) poddali Přemyslovi a kdy ani Přemyslova smrt se nestala podnětem k realizaci údajných separatistických plánů vysoké šlechty.

Záviše z Falkenštejna lze v odboji v letech 1276—1277 hodnotit nejspíše jako šlechtického vůdce, i když prozatím jen skupiny spřízněných jihočeských pánů. Záviš, podobně jako Boreš z Rýzmburka, byl představitelem vysoké šlechty, která se nechtěla dobrovolně smiřovat s nepříznivou panovnickou politikou a cítila se schopna vynutit si své zájmy a pozice v zemi. Jejich boj s mocným králem měl nepochybně principiální předech. Zdá se, že odbojníci, povzbuzeni úspěchem šlechtického odboje v alpských zemích, uskutečnili velmi důležitý krok k vytvoření politického šlechtického stavu omezujícího svrchovanost panovníka v zemi a realizujícího šlechtické stavovské zájmy¹⁹. Česká šlechta zůstala sice ještě ve své většině soustředěna kolem panovníka, snad i v rámci obrany země, odboj byl izolován a nakonec poražen, ale přesto došlo k závažnému otřesení panovnické autority a patrně k jistému „nastolení“ otázky vztahů mezi panovníkem a šlechtou.

Silící sebevědomí domácí šlechty na sklonku Přemyslovy vlády dokládá hlavně Dalimilova kronika. Šlechta pokládala další boj Rudolfem I. po ztrátě alpských zemí za zbytečný a projevovala nesouhlas jak s Přemyslovou další politikou, tak s přítomností četných cizinců v jeho službách²⁰. Nové zostřování vztahů mezi panovníkem a šlechtou bylo ovšem velmi záhy ukončeno Přemyslovou porážkou a smrtí v bitvě

¹⁹ Lze si ostatně těžko představit, že by k proměně sociální struktury Čech a k emancipaci šlechty jako kolektivního druhého politického centra ve státě mohlo dojít bez konfliktního vyrovnání s panovnickou mocí. Na konfrontaci šlechty s panovníkem bylo založeno i vydělení stavovských práv v jiných evropských státech 13. století, zejm. v Anglii, Uhrách a Aragónu.

²⁰ Srov. *Dalimilova kronika (Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila)*, Praha 1958, s. 151.

u Dürenkrut roku 1278. Tím se pro šlechtu otevřela nejen možnost, ale přímo nezbytnost realizovat se v samostatné politice a spojit své zájmy se zájmy státu.

Náhly pokles ústřední moci a vstup cizích vojsk (Rudolf I. Habsburský, Ota Braniborský, Jindřich IV. Probus) na území českého státu vyvolaly zprvu chaos, způsobily narušení právního řádu a vedly k svévolnému jednání. Šlechta využila situace k ovládnutí řady královských a církevních statků. Vítkovci tehdy získali pod svou kontrolu celé jižní Čechy. Zároveň však rychle pokročilo formování politického vědomí šlechty. Šlechta jako celek usilovala o pacifikaci země a o obnovení vlády domácí dynastie. K této politice se připojili i Vítkovci, i když se znatelným odstupem, který byl dán jejich momentální nezávislostí. Ve sféře vlivu zemského správce Oty Braniborského se šlechta v roce 1281 sjednotila ke společnému pacifikačnímu postupu a přední rody přitom vystupovaly jménem celé šlechty²¹.

Očekávali bychom, že Záviš z Falkenštejna využije situace k posílení své pozice mezi českou šlechtou. Došlo však k nečekanému obratu — Záviš Čechy opustil a odešel až na severní Moravu, kde si získal přízeň královny-vdovy Kunhuty. Jeho odchod mohl být ovšem do určité míry vynucen. Ztížilo se asi jeho postavení mezi Vítkovci, kteří nyní dávali přednost mocnějšímu Jindřichovi z Rožmberka. Závišova felonie snad mohla být mezi šlechtou hůře posuzována než v případě Rýzmburků, protože Boreš z Rýzmburka ji zaplatil životem. Jiným, i když nepodloženým výkladem Závišova odchodu na sever, by byla jeho eventuální podpora vratislavského vévody Jindřicha IV. Probusa, který se pokoušel s podporou neznámé skupiny české šlechty získat správcovství v zemi²². K Závišovu setkání s Kunhutou mohlo snad také dojít v souvislosti s jejich protibraniborskou politikou; Závišův boj s Otou připomíná Dalimilova kronika²³ Závišovou majetkovou oporou na severu byl patrně prudnický újezd (dnes na území Polska), který drželi Rožmberkové²⁴. V roce 1281 je Záviš doložen jako purkrabí královny Kunhuty v nedařlém Hradci u Opavy, ale tato služba měla již nepochybně galantní ráz. Falkenštejn se stal pánem Kunhutina malého dvora, jejím milencem a brzy i tajným manželem²⁵.

²¹ J. Š u s t a, *České dějiny II/1*, s. 320 n.

²² J. Š u s t a, *České dějiny II/1*, s. 293. Je zřejmé, že Vítkovci nemohli být na straně Jindřichova soupeře Oty Braniborského. Ve své většině se však ve sporu vůbec nemuseli angažovat.

²³ „Záviš z Vítkovic královú poje//a jmě proti Němcóm prospěšné boje“, *Dalimilova kronika...*, s. 152; J. Š u s t a, *Záviš z Falkenštejna...*, s. 288 n.

²⁴ Vítkovskou zakladatelskou aktivitu v této oblasti dokládá CDB V, č. 284; poslední souhrn in: *Wypisy do dziejów ziemi prudnickiej*, Opole 1976, s. 91.

²⁵ Zbraslavská kronika, FRB IV, s. 22—23.

Spazek mezi Závišem a Kunhutou měl v soudobém kontextu širší, do jisté míry historický význam. Mnohé prameny zdůrazňují, že Záviš se tím dostával sociálně „výše“²⁶. Tento vzestup nebyl nijak samozřejmý. Ještě pro autora Dalimilovy kroniky z počátku 14. století byla knížata „stavem“ zcela nadřazeným šlechtě. Přiblížení se k dynastii bylo přísně tabuizováno. Přemyslovci již od 11. století dbali na to, aby se žádná šlechtična nestala jejich oficiální manželkou a aby nebyl legitimován — s výjimkou Břetislava I., kdy šlo o pokračování rodu — žádný levoboček. Jistý obrat v dynastických zvyklostech přinesl Přemysl Otakar II., který nechal legitimovat u papeže svého levobočka Mikuláše Opavského. I v tomto případě byl však král veden snahou zajistit zemi následníka trůnu. Nepřekvapí proto, že např. česká Alexandreida, reagující na hlavní epizody Falkenštejnova života, klade do těsné blízkosti, i když ve vymyšlené zápletce, felonii a nerovný sňatek s královnou²⁷.

Zdálo by se tedy, že smělý Závišův postup zpečetí jeho osud v české feudální společnosti. Skutečnost však byla složitější. Nebylo toto porušení stavovských mezí něčím, po čem šlechta podvědomě sama toužila? Nestal se Závišův sňatek s královnou symbolem „zrupné“ svobody a urozenosti českých pánů? Faktem zůstává, že české šlechtické prostřední Závišův vztah v zásadě akceptovalo. Závišova autorita opět stoupla a před sebevědomým Vítkovcem se otevírala nová, i když dosud nevyzkoušená cesta.

Když se Závišovi a Kunhutě narodil syn Jan (Ješek), vznikla tím naděje vytvořit pro něj z věnných statků královny samostatné rodové panství. Záviš s Kunhutou patrně nejdříve pomýšleli na Opavsko. Tento plán však ustupoval do pozadí pro odpor Mikuláše Opavského (podporovaného z taktických důvodů králem Rudolfem I. Habsburským) a hlavně v důsledku nového vývoje v Čechách. V roce 1283 se vrátil do země dědic trůnu Václav II. a politickým těžištěm českého státu se opět stávala Praha. Královna Kunhuta a Záviš se museli prosadit hlavně zde, a toho dosáhli někdy na přelomu let 1283—1284, kdy se jim podařilo získat náklonnost tehdy dvanáctiletého krále²⁸. Pevné ovládnutí dvora se ovšem neobešlo bez otevřeného střetnutí se šlechtickou skupinou, která Václavovo vykoupení zorganizovala a která hodlala nyní sama vládnout jeho jménem. Došlo tak k dočasnému rozdělení šlechty na dvě skupiny, jehož podstatou byl spor o spoluvládu s panovníkem (rodový antagonismus zde hrál vedlejší roli).

Od roku 1284 až do svého uvěznění (1289) byl Záviš z Falkenštejna nesporně nejvýznamnější politickou osobností českého státu. Oč se v té

²⁶ Zbraslavská kronika dodává, že z „návodu dábla“; FRB V, s. 23.

²⁷ *Staročeská Alexandreida*, Praha 1949, s. 39—40.

²⁸ J. Š u s t a, *České dějiny II/1*, s. 341.

době mocensky opíral? To lze prozatím uvést pouze v jistém nástinu. Pomineme-li jeho vlastní majetkovou základnu, která zahrnovala panství sepekoveké a další venší držby nebo snad podíly (Falkenštejn, Ledence), byli jeho nejbližšími spojenci královna Kunhuta (k její věnné držbě snad patřil hrad Svojanov na česko-moravském pomezí) a Závišovi bratři v čele s Vítkem, kteří ovládali některá královská zboží v jižních Čechách (hrad Hluboká). Teprve volnějším pouty byli se Závišem spjati jeho další vítkovští „strýcové“ (Jindřich z Rožmberka, Oldřich z Hradce, Ojř z Třeboně) a někteří další příbuzní (manžel Závišovy sestry Hroznata z Úžic). Mezi čelnými velmoži našel ovšem Záviš další ochotné spojence²⁹. U Falkenštejna lze asi také předpokládat pozitivní vztah ke královským městům. Svědčí pro to nejen první společné privilegium pro města v Čechách, vydané v době oficiálního sňatku Záviše s Kunhutou v květnu 1285³⁰, ale i postoj měšťanů Opavy, kteří stranili Závišovi proti Mikulášovi Opavskému.

Sociální základna Závišova regentství sahala tedy daleko za královský dvůr i za rodové společenství Vítkovců. V soudobém duchu rodového citění šlechty se ovšem Záviš spoléhal zejména na Vítkovce a dopomohl jim k nabytí dosud největšího podílu a výhod na veřejné moci. Vítkovci se tím ovšem nestávali nějakým velkorodem splývajícím s dalšími klienty a spojenci, nýbrž vytvářeli spolu s dalšími spojeneckými předními rody nadrodovou vedoucí skupinu zemských pánů. Typickým představitelem zemské šlechty se v tomto smyslu zdá být nejvyšší komorník Ojř z Třeboně.

Jak prokázalo již zmíněné privilegium pro města, oslabení panovnické moci nevedlo k jednoznačnému úpadku měst, která již v české feudální společnosti zaujímala nezastupitelnou roli, spjatou zřejmě i s dlouhodobou správní a tržní kontinuitou převážně většiny městských lokalit. Záviš ve své politice počítal s městy jako s integrální součástí státu a snad je chápal i jako jistou vzdálenou paralelu zemské šlechtické obce. Závišovo regentství by tak bylo dobou vzájemného přizpůsobování šlechtického a městského světa. S městy se Záviš shodoval při další pacifikaci země, v postupu proti rytířským i nerytířským lupičům. Jinou, pro Falkenštejna jistě přitažlivou motivací mohla být známá úvěrová síla německého patriciátu, zejména pražského.

Ne zcela jasné je Závišovo pojmání královské moci. Záviš již

²⁹ Pokus o rekonstrukci Závišovy strany podává v citované práci F. Graebner; jeho závěry korigují J. B. Novák, *K nové literatuře a nově nalezeným pramenům o Václavu II., ČCH*, 12: 1906, s. 44—58; M. Vystyd, *Zbislav Zajíc z Třebouně a konec Záviše z Falkenštejna*, ČCH, 20: 1914, s. 165 až 187.

³⁰ RBM II, č. 1346; souvislost se svatbou viz F. Graebner, *Böhmische Politik...*, s. 586.

nespatřoval žádný protiklad mezi královskou svrchovaností, projevující se z hlediska šlechty hájením zemského míru³¹, a mezi rozvrstvenou, typově již vrcholně feudální společností s dostatečným prostorem pro aktivitu a seberealizaci vysokých rodů, předních prelátů, zemské šlechty a královských měst.

Ve vývoji české šlechty tak Závišovo regentství znamenalo rozvíjení nových tendencí. Objektivně pokračovalo přerůstání šlechtických rodů v politicky jednající stav. Šlechta upevnila své působení na zemském soudě. Falkenštejn svým příkladem poskytl šlechtě důležité podněty k posilování stavovského sebevědomí. A konečně — utvářel se nový systém koexistence šlechty, měst a panovnické moci, v němž se šlechta necítila ohrožena.

Zemská šlechtická obec nebyla ještě natolik organizačně a ideologicky stmelena, natolik emancipována od královské moci, aby mohl Záviš vystupovat jako její mluvčí. Rozdíl mezi ním a ctižádostivým velmožem pozdější rozvinuté stavovské společnosti, jakým byl např. Zdeněk Lev z Rožmitálu na počátku 16. století, je možno ukázat na Závišově nechtí přijmout některý z nejvyšších zemských úřadů. Falkenštejn nechal v těchto funkcích působit své příbuzné, ale sám vystupoval jako „hlava“ královské rodiny a osobnost nezávislá na tradiční úřednické službě. Zdá se, že Záviš pokládal bariéru mezi šlechtou a „stavem“ knížat již za průchodnou a chtěl především tímto směrem rozvíjet postavení, které získal svým vznešeným sňatkem. V urozených ambicích nebyl Falkenštejn tak úplně osamocen. Vysokou rodovou prestiž pěstoval i Vitkovec Jindřich z Rožmberka, který se pokládal za příbuzného Habsburků. O uznání však bojoval i Závišův a Kunhutin rival na Opavsku Mikuláš, který sice užíval vévodský titul, ale neměl definitivně zajištěnu teritoriální držbu.

Falkenštejnova moc kulminovala v době Kunhutiny smrti a těsně po ní (září 1285); Václav II. udělil v říjnu 1285 Závišovi a jeho synovi Janovi rozsáhlé panství s centry ve Svojanově, Poličce a Lanšperku. Toto úspěšné vyústění vztahu s Kunhutou, respektované celou českou šlechtou včetně tradičních vitkovských protivníků (Purkart z Vimperka)³², však zřejmě Záviše zcela neuspokojovalo. Obával se snad ztráty vlivu a reakce na své správcovství, anebo se chtěl definitivně povznést nad běžný status

³¹ V tomto bodě se Záviš ztotožňoval s ideálem panovníka zemské šlechty; tento ideál se však možná konkrétněji vyhranil až o něco později, v důsledku kritiky Václavova stylu vlády: „Kniežecí úřad jest na súde seděti“, zdůrazňuje Dalimilova kronika, s. 155, Český král měl mít podle Falkenštejna nepochybně ještě další funkce; spojoval ve své osobě vládu nad různými zeměmi, lény či fundacemi, a byl symbolem expanzivních zájmů české šlechty (nároky na alpské země).

³² RBM II, č. 1358.

českého šlechtice? Jak bylo pro Falkenštejna typické, převládla u něj nad opatrností ambiciózní složka jeho osobnosti (M. Pangerl hovoří o jeho „démoničnosti“), a Záviš se v důsledku toho rozhodl pro nový, ještě smělejší sňatkový projekt, hodný jen příslušníka vládnoucí dynastie. Se souhlasem Václava II., nepochybně v rámci hledání spojenců proti Habsburkům³³, si Záviš vyhlédl za nevěstu uherskou princeznu Alžbětu, dceru krále Štěpána V. a sestru panujícího krále Ladislava IV. Kumána.

Středoevropská proslulost umožnila Závišovi vystupovat na svatební cestě v Uhrách s knížecím titulem, který si zřejmě hodlal přisvojit. Toto „povýšení“ neopomněla česká šlechtická tradice trvale zaregistrovat³⁴. Realizace sňatku byla poměrně složitá, horší pro Záviše však bylo, že Uhry se pro rozháranost vnitřních poměrů nemohly stát solidním a operativním spojencem. Záviš svůj nový sňatek koncipoval v rámci širší přátelské koalice králů a knížat středovýchodní Evropy, v níž by on sám hrál prostředkující a nenahraditelnou roli. Mezi Přemyslovce, Piastovce a Arpádovce by se v důsledku toho postupně vsunuli vítkovští Falkenštejnové, asi až Závišovi synové, ovšem v zásadě jako leníci české koruny, podobně jako hornoslezští Piastovci. Tímto projektem chtěl Záviš čelit nejen habsburskému vlivu ve střední Evropě, ale také upevnit své postavení v rámci českého státu a stát se nepostradatelným společníkem Václava II. i v době jeho samostatné vlády³⁵. Záviš také patrně stál, byť jen nepřímo a epizodicky, též u počátku cesty, která později přivedla Václava II. na polský trůn³⁶.

Záviš z Falkenštejna nepochybně projevoval značnou obratnost, ale nebyl svým založením rozený státník ani diplomat. Nedocenil mnohem hlubší vliv svého hlavního protivníka, římsko-německého krále Rudolfa I. Habsburského, a nepostihl, že jednostranným posilováním své role se stává překážkou nových vývojových tendencí v rámci českého státu. Především bylo dost těžko únosné pokračovat v aktivní proti-

³³ J. Šusta, *Záviš z Falkenštejna...*, s. 297—298.

³⁴ Slo patrně o titul vévody opavského, což by naznačovalo Závišovy dědické ambice po Kunhutě k této dosud provizorně spravované zemi; F. Graebner, *Böhmische Politik...*, s. 586. Dalimil ovšem hovoří o markrabství moravském a Zbraslavská kronika poněkud alibisticky naznačuje uzurpaci českého královského titulu.

³⁵ Srov. F. Graebner, *Böhmische Politik...*, s. 9; B. Włodarski, *Polska i Czechy...*, s. 109.

³⁶ Záviš udržoval i po Kunhutině smrti přátelské styky s její sestrou Grifinou, manželkou krakovského knížete Leška Černého, která později „darovala“ Krakov Václavovi. Obdobně patrně ovlivňoval Jindřicha IV. Probusa, který chtěl původně (je sporné kdy; F. Graebner, *Böhmische Politik...*, s. 600, soudí na rok 1288) odkázat své držby Václavovi. Vlastní Václavova expanze na východ se ovšem rozvíjela již v protifalkenštejnském duchu a s podporou Habsburků.

habsburské politice v době, kdy se stala Václavovou manželkou dcera Rudolfa I. Guta. Záviš podcenil její vliv na Václava i na dvorskou šlechtu. Ve vztahu k ambicím šlechty, která se patrně zčásti domnívala, že ji Záviš odtahuje od moci³⁷, nepřinesl Závišův sňatek s Alžbětou Uherskou patřičný efekt. Dalimilova kronika konstatuje, že se Záviš dostal „ještě výše“, čímž naznačuje, že se již příliš vzdálil možnostem a tradicím šlechty. Sňatek však přišel nevhod i proto, že právě v té době se mladý Václav začal emancipovat jako panovník s vysokými představami o svých nárocích a Závišův sňatek tak musel nutně pocítovat jako omezení své ideální svrchovanosti a nesprávný příklad pro ostatní velmože v zemi.

V důsledku těchto protizávišovských nálad, podporovaných ze zahraničí králem Rudolfem I. Habsburským, se na pražském dvoře začala vytvářet Závišovi nepřátelská strana. Formovala se však ve skrytu, většinou z bývalých Závišových spojenců, v obavách před Falkenštejnem, Vítkovci a zprvu snad i před Václavem. Mladý král se patrně nevzdával Záviše snadno, protože musel být nakonec zastrašen neprokázanou teorií o hrozbě královraždy inscenované Závišem³⁸. V období od příchodu Guty na pražský dvůr vrcholí i kritika Falkenštejna za jeho sňatek s Kunhutou, který byl vykládán Závišovými „kouzelnickými schopnostmi“³⁹. Záviš patrně zprávy o těchto přípravách podceňoval. Někdy začátkem roku 1289 navštívil Václava, aby ho pozval na křtiny svého syna, byl však zatčen a uvězněn. To bylo signálem k přeskupení vedoucí skupiny zemských pánů v úřadech a ve Václavově okolí. Ještě dříve bylo rozhodnuto o konfiskaci Závišova majetku.

O Závišově obvinění nevíme nic přesnějšího. Zbraslavská kronika, dvoru blízká, zdůrazňuje podezření z královraždy. Dalimilova kronika,

---

³⁷ Nespokojenost se hlavně týkala, jak to dokládá Zbraslavská kronika, obsazování úřadů.

³⁸ K vraždě prý mělo dojít při křtinách, které chtěl Záviš uskutečnit na česko-uherské hranici za přítomnosti uherského krále a snad vratislavského knížete. Vražda na oslavách od blízkého příbuzného vzdáleně připomíná známý motiv bratrovraždy, jejíž obětí byl v 10. stol. Václav Svatý. Nic takového však nebylo prokázáno v Závišově případě. Zdá se, že mladý Václav II. podlehl bud sugesci svého okolí, anebo, jak naznačuje Zbraslavská kronika, tajemnému vnitřnímu napětí ve vztahu k Závišovi. K útoku na Záviše se patrně rozhodl již dříve pod vlivem habsburské politiky. Ohrožení Václavova života nemohlo být tak aktuální, jak to přehnaným způsobem zdůrazňuje Zbraslavská kronika. Je však jisté, že tato situace, v níž se splétaly osobní, vnitropolitické i zahraničněpolitické problémy, nebyla pro nezkušeného Václava jednoduchá.

³⁹ Protože tato informace není známá jen ze Zbraslavské kroniky, zdá se, že Závišova „čarodějnickví“ bylo využíváno jako propagandistického argumentu.

zachycující dojem šlechtického prostředí, uvádí za příčinu Závišovy popravu jeho svazek s Kunhutou a král je tak chápán jako mstitel uražené rodové cti Přemyslovců. Záviš byl později odsouzen spolu se svými bratry zemským soudem *propter excessus k smrti* a ke ztrátě majetku⁴⁰.

Patrně v určitém odstupu po Závišově zatčení vypukl nový vítkovský odboj. Byl to pokus o osvobození Záviše, ale zároveň v neznámé době padl návrh na povolání Jindřicha IV. Probuse na český trůn. Iniciátorem byl sotva vratislavský kníže, plně zaměstnaný bojem o Krakov. Návrh pocházel asi od některých Vítkovců, kteří se cítili krajně ohroženi Václavovým postupem. Vévoda Jindřich IV., ačkoliv byl pravnukem Přemysla Otakara I., se s Václavem do otevřeného konfliktu zřejmě nedostal⁴¹; zemřel ostatně, stejně jako král Ladislav IV. Kumán, v roce 1290.

Falkenštejnovým zatčením skončila jeho aktivní historická role. Lze říci, že Záviš padl především jako velmož omezující nový rozvoj královské moci i jako zdánlivá překážka širší seberealizace šlechty, která očekávala, že Václav II. bude nyní vládnout z jejího středu. Zatčením, odsouzením a později i popravou (1290) Záviše z Falkenštejna však neskonzčila jeho druhá, symbolická úloha pro českou šlechtu. Záviš se stal postavou, o které šlechtici museli přemýšlet při formování svého vztahu ke králi a k „šlechtické zemi“. Zprvu asi převládalo pod vlivem královského dvora negativní hodnocení Záviše jako opovázlivého velmože a zrádce, jak to odráží česká Alexandreida. Postupně však sílilo pozitivní oceňování, nepochybně v souvislosti s utvářením nezávislé stavovské ideologie šlechty. V Dalimilově kronice je Záviš pojímán jako vzor českého šlechtice a obět násilí Přemysla Otakara II. Závišova felonie tak vyznívá spíše jako oprávněný odboj proti nespravedlivému vládcovi. Specifický aktuální význam si pro českou šlechtu udržela i Závišova poprava, která se stala mementem upozorňujícím na tvrdost královské moci. Záruku proti této tvrdosti spatřuje Dalimilova kronika ve stavovské svornosti české šlechty⁴².

⁴⁰ RBM II, č. 1519.

⁴¹ Mezi oběma panovníky se ovšem zostřovaly vztahy již v souvislosti s expanzivitou vratislavského vévody, v důsledku které se na českého krále obraceli s žádostí o podporu vratislavský biskup i hornoslezští Piastovci. K těmto spleťtým a jen torzovitě doloženým vztahům F. Graebner, *Böhmische Politik...*, s. 597—600, 9—12; B. Włodarski, *Polska i Czechy...*, zejm. s. 110—119; J. Šusta, *České dějiny II/1*, s. 391—394. Šusta se — na rozdíl od Włodarského — domnívá, že návrh Vítkovců vycházel vstříc královským ambicím Jindřicha IV. a že vévoda, v souladu s podáním Zbraslavské kroniky, opravdu zamýšlel získat si podporu uherského krále ke vpádu do Čech.

⁴² *Dalimilova kronika...*, s. 172—173, verš 66—75; srov. též historický komentář Z. Kristena, s. 311.

Zdrženlivé postoje šlechty k panovnické politice lze však postihnout již v době potlačování vítkovského odboje v letech 1289—1290. Proti Vítkovcům se pustili do boje (ostatně neúspěšného) fakticky jen jejich rivalové, Purkart z Vimperka a Benešoviči (mj. pražský biskup Tobiáš z Bechyně), kteří také doufali, že získají podstatné části z majetků konfiskovaných Vítkovcům. Jiní velmožové sice již neměli zájem na Falkenštejnovi, ale masovou likvidaci Vítkovců jistě nepokládali za vhodný precedens. Zdá se, že určitý obrat v drobné domácí válce přinesl až příchod vojenské pomoci Rudolfa I. Habsburského. Královské vojsko vedené vévodou Mikulášem Opavským se zmocnilo více neznámých opevněných míst pod hrozbou okamžité Závišovy poprav; šlo patrně o vlastní Závišovy hrady a tvrze. V jižních Čechách však bylo méně úspěšné, jak to naznačuje neúspěšné obléhání hradu Hluboká. Před Hlubokou došlo také na Mikulášův pokyn k Závišově popravě. Pán Hluboké, Závišův bratr Vítek, nechal zase padnout hlavu jednoho z Benešoviců, který byl dříve zajat⁴³. Nakonec byl ujednáán mír, který postihoval jen Závišovy bratry. Přišli o majetek a museli opustit zemi. Odešli přes Vídeň do Uher, kde zřejmě zemřel Vítek; později byli někteří z nich nalezeni a popraveni Václavem II. v Polsku⁴⁴. Král dosáhl svého hlavního cíle — zbavil moci velmože, který povznášel šlechtickou prestiž na knížecí úroveň, a vyprostil královský dvůr z nadvlády šlechtických stran. Stará svrchovanost panovníka nad vysokou šlechtou však již zůstala jen ideálem. I prokrálovsky zaměřená česká Alexandreida na jednom místě uvádí, že zatímco chudým rytířům slibuje panovník před bitvou bohatou odměnu, mocné pány prosí⁴⁵.

Detailní zařazení Závišovy osobnosti do českých dějin v období posledních Přemyslovců si vyžádá ještě další studie, které by se zabývaly složitými souvislostmi šlechtické, panovnické a církevní politiky té doby a korigovaly by některé dosavadní závěry či předpoklady. Lze však konstatovat, že ve vývoji české šlechty sehrál Záviš poměrně významnou a nikoliv jednoduchou roli. Byl do značné míry představitelem vysokých šlechtických rodů omezujících panovnickou moc a formujících se jako samostatný zemský politický stav. Objektivně podpořil tento proces jak svým podílem na odboji v letech 1276—1277, tak i za svého regentství v letech 1284—1288, kdy po dobách rozvratu pacifikoval situaci v českém státě. Záviš však pokládal českou společnost ještě za natolik tvárnou, že se pokusil v jejím rámci vybudovat vlastní knížecí moc. Tato snaha, úzce opřená o vznešené snatky a přízeň mladého krále, ho vzdalovala

⁴³ J. Šusta, *České dějiny II/1*, s. 415.

⁴⁴ Ti si zde zřejmě založili nové rodové sídlo; *Zbraslavská kronika...*, s. 82.

⁴⁵ „Pány prosbů ochotuje//a chuzším dary slibuje“; *Staročeská Alexandreida...*, s. 81.

šlechtické obci, která se stávala stále významnější a posléze rozhodující silou ve státě. Závisův pad přinesl šlechtě další významnou zkušenost. Ukázal na meze šlechtické smělosti a ctižádosti, na trvalou sílu panovníka, posílil přesvědčení o nezbytnosti kolektivního postupu šlechty. Takto Falkenštejnými osudy ovlivněna i poučena vstoupila do politického dění na přelomu 13. a 14. století generace Jindřicha z Lipé, která i při uspokojování některých vysokých rodových ambicí (královské sňatky) dovršila politicky, právně i ideologicky dualismus moci panovníka a šlechtické obce ve státě.

ZAWISCH VON FALKENSTEIN UND DER BÖHMISCHE ADEL

(Zusammenfassung)

Zawisch von Falkenstein (†1290, hingerichtet) wird in der tschechischen Historiografie entweder als ein Abenteurer, oder als ein Repräsentant der separatistischen Tendenzen des südböhmischen adeligen Geschlechts Witigonen dargelegt. Meistens werden ihm staatschöpferischen Fähigkeiten in der Periode, wo er faktisch als Regent unter Wenzel II. in den Jahren 1283—1288 gewirkt hat, abgestritten. Dieser Artikel beschäftigt sich mit Falkensteins Wirken nicht vom traditionellen Gesichtspunkt, d. h. hinsichtlich seiner Beziehungen zur Königsmacht, sondern im Kontext des politischen, Besitz- und ideologischen Reifens des böhmischen Adels am Regierungsende der Dynastie der Přemysliden. In der Entwicklung des Adels hat Falkenstein mehrere Rollen gespielt, in denen er (man kann fast sagen „experimentell“) den zukünftigen allgemeinen Trend vorweggenommen: 1) in den Jahren 1276—1277 trat er mit „Recht“ der Landesherrn auf den Aufruhr (sog. „ius resistendi“) gegen den Herrscher bei der Wahrnehmung ihrer Interessen auf; die Mehrheit des Adels jedoch blieb mit dem König (Přemysl Ottokar II.) als mit ihrem „natürlichen Herrn“ verbunden; 2) als Geliebter und (später als Gemahl) der Königin-Witwe Kunigunde hob er sehr das Prestige des böhmischen Herren; der böhmische Adel nahm diese und auch folgende Ehe mit ungarischer Prinzessin Elisabeth misstrauisch auf; 3) in seiner Politik als Staatsregent verwirklichte er — wie ich überzeugt bin — ein neues Modell der Mitherrschaft von König und Adel, in der die Städte als wichtiges Glied der Struktur des Staates respektiert wurden und in der die antihabsburgische Politik des Přemysl Ottokar II. fortgesetzt wurde; aber nur ein Teil des Adels unterstützte den Falkenstein, wobei die Oppositionsgruppe Falkensteins Einfluss liquidieren wollte; 4) Falkenstein wollte offensichtlich eine gewisse und vorübergehende Abschwächung der Autorität und Macht der mitteleuropäischen Dynastien (in Böhmen, Ungarn, langfristig in Polen) ausnutzen, um eigene fürstliche Macht aufzubauen, für die er erst territoriale Basis und die Sicherung der fürstlichen Würde suchte; damit entfernte er sich von objektiven Interessen des Hofes des Königs Wenzel II. (am Hof gewann einen starken Einfluss Guta von Habsburg, Ehefrau des Königs) und des Landadels. Der Angriff des Königs und der gegenwitigonischen Gruppe wurde deshalb zuerst gegen das Falkensteins Besitz in Ostböhmen gerichtet; Zawisch wurde gefangengenommen und allgemein einer verbrecherischen Betätigung bezichtigt; gleichzeitig zeigte es sich, dass die böhmisch-ungarische Koalition mit Falkenstein verbunden ist, nicht

mit Wenzel II. Diese Situation nutzten Falkensteins Anhänger zum Versuch aus, den Wenzel abzusetzen; dieser Aufstand (1289—1290) scheiterte; 5) nach seinem Tod wurde Falkenstein zur symbolischen Figur in den Streitigkeiten zwischen den königlichen und adeligen Interessen; er wurde entweder als ein Opfer der königlichen Willkür (sog. Dalimil-Chronik), oder als ein ambitionierter Verräter (tsch. Alexandreis) interpretiert; 6) Falkensteins Schicksal beeinflusste politisches Denken der folgenden Adelgeneration.